

**Elşən
Mirişli**

Gəncə şəhəri,
tarixçi

(əvvəli ötən sayımızda)

İkinci Göytürk xaganlığının qu-rucusu və xaqanı İltəris Kutluq Xaqan 693-cü ildə eceliyə və sakitlik içində öldü. Xaganlıq İltəris xaganın 27 yaşındakı qardaşı Kapqan xaqana verildi.

Kapqan xaqan böyük qardaşı İltəris Kutluq Xaqanın siyasetini eyni ilə yeritdi. Vəziri yənə Tonyukuk idi. Tonyukukun fikri və məqsədi Çində dağının haldə yaşayış türkləri ana vətən Ötükenə çəkmək, Göytürk Xaganlığının hərbi və iqtisadi gücünü artırmaq, bütün Asiya türklərini birləşdirmək idi. Kapqan Yenisey çayı ətrafindakı qırğızlara hücum edib onları təslim etdirdi.

Göytürk ordusunun qərb cinahı Tonyukukun baş komandanlığı və Kapqanın oğlu linal və Bilgənin ordunun komandanlığı ilə Altay dağlarından keçib Cunqariyaya girdilər və Bolçuda onoxları təslimə məcbur edib, Talas, Ço türklərini də Göytürk xaganlığına tabe etdilər. Bu zaman xaganlığın qərb hündüru Fərqanəyə çöndü, Kapqan en böyük arzusu Mavərənnəhri də almaq idi. Bu zaman Mavərənnəhərdə məhəlli hökumətlər 685-ci ildən ərəb ordularının hücumlarına müqavimət göstərirdilər. Türk ordusunun qərb cinahı Seyhundan (Yunçuoğuz, ya İnci çayı) keçib cənuba səri irəli getdilər və soğdları teslim etdirib, Dəmir qapıya qədər qabağa getdilər və çoxlu qənimət əla gətirdilər. Dəmir qapı (Dərbənd) islamdan qabaq İranla Turanın sərhədi idi.

Kapqan xaganın 716-ci ildə Doqquz Oğuz tayfalarından olan Bayırqulların üzənində Bayırqulu rəisi tərefindən Macuryada öldürülməsindən sonra hakim Aşına sülələsində və ölkədə çaxnaşma başladı. 716-ci ilin iyununda Kapqan xaganın oğlu İnyal (İnel) özünü xagan elan etdi. Ösl adı Bögü olmuşdur. İnyal hakimiyyətdə dayana bilmədi və iki əmioğlusu-Bilgə və Gültəkin tərefindən öldürülüdü və yerine Bilgə xaganı oldu (716-734). Gültəkin ordu komanda-nı, Tonyukuk isə baş nazir oldu.

Həm xarici, həm də daxili düşmən üzərində qələbə qazanıdı: ölkə sakitləşdi. Lakin bu, təkçə hərbi ekspedisiyalar hesabına yox, daxili siyasetin dəyişməsi sayəsində əldə edildi. 716-ci ildə hakimiyyətə gəlmis Bilgə Xaqanın hakimiyyətə gəldiyi ildə türkərin özlərinin vəziyyəti yaxşı deyildi. Bilgə xan yazar: 'Mən artıq varlı xalq üzərində hökmədar olmadım. Mən öz daxilində ərzəq, zahirində isə paltarı olmayan yaziq xalqın üzərində hökmədarlıq taxtına oturdum'. Görünür, Kenqu-Tarmandan Qadirqan düzündək (Xinqan) səpələnmiş türk heyvandarları xeyli dəracədə qəçqinlərin qurbanına çevrilmişdilər. Hətta onlar xilas ola bildikləri və ordaya gəlib çatdıqları hallarda bəlle onların iribuyuzlu əmlakları düşmənə qismət olurdu.

Bilgə Xaqan hakimiyyəti əla aldiği zaman Kapqan xaganın bütün silahdaşlarını və məsləhətçilərini, yəni doqquz-oğuzlar üçün daha pislik

törədə bilən şəxsləri qılıncdan keçirdi. Məhz bu adamlar Kapqan xanı üsyan doğuran siyaseti yeritməyə ilhamlandırmışdır. Bilgə xan qeyd edir ki, o xalqla müraciət metodunu dəyişmişdi: "Mən bize birleşmiş xalqlar arasında od və su keçirmədim, yeni onlar yaxşı davranışmağa çalışdım; o yerde ki, sadiq el və sadiq xagan vardır, mən orada xeyirxahlıqla məşğul oldum. Mən dörd tərifimdə yaşayan xalqları sülhə məcbur etdim və onları bir-birinə düşmən etmədim, onların hamısı mənə tabe idilər". Neticə dərhal özünü göstərdi.

Göytürk dövlətinin hərbi mükəlləfiyyatı və ordusu rəsmən tanındı.

Göytürklər haqq-hesabı cü-rütəmək sahəsində axırını cəhd 722-ci ildə qəbul edildi. Bilgə Xaqan, qardaşı Gültəkin və Tonyukuk Çinə gəlmək üçün dəvet edildilər, onlar Imperatorun özü tərəfin-dən Tayşan dağında həyata keçiriləcək təntənəli qurbankəşmə mərasimində iştirak etmək üçün çağırılmışdır. Çinlilərin xaqanı və onun yol yoldaşlarını girov saxla-yacaqları hamiya, o cümlədən, də-vət edilənlərə də məlum idi. Mərasimə çağırılanlar yüksək şərəfə görə minnətdarlıq etməklə kifayətləndilər. Bilgə xan buna cavab olaraq Imperatorun şahzadə qızını özünə

muz zaman hücum edirik, zəif ol-duğumuz zaman bozkır geri çəkilirik. Çinlilər bizim yüz bərabərimizdir, əger biz şəhərdə mühəsirədə qalarsaq, onlar bizi aradan apara bilər". Sonda Bilgə Xaqan Buddha və Tan məzəhəblərini türklər arasında yaymaq istədikdə, Gültəkin və Tonyukukun müxalifəti ilə aradan aparıldı. Tonyukuk Tenriçilik dini-nə sadiq qalaraq dedi ki, bu məzəhəblər insanı həssas qılın və hökü-mət, hökm etmək qüdretini insan dan alır.

Kidan (Xotan) və Xi Bilgə Xaqan tabe olaraq təbəələrə çevrilidər. Bilgə xagan Tonyukukun qızı ilə evlənmədi. Türkəş xanı xırda hökmədar və vassal olmasına bax-

at alınırdı.

Yenidən Çində və II Göytürk xaganlığında xalq kütłələri ticarət-de iştirak etməkdən uzaqlaşdırılar, hər iki hökumət arasında müna-sibət isə kəskinləşməyə bilməzdi. Çünkü türklər atların, çinlilər isə ipəyin qiymətinin qalxmasını arzu layırdılar.

731-ci ildə Göytürk ordusunun komandanı Gültəkin vəfat etdi və qardaşı Bilgə Xaqan tərəfindən onun adına bir yazılı daş (abidə) ucaldıldı. Bu kitabə Yoluq Təkin tə-rəfindən və Bilgə Xaqanın dilindən yazılmışdır. Kitabədə Bilgə Xaqan belə deyir: 'Üç oğuzlar paytaxta hücum etdikdəri zaman Gültəkin olma-sayıdı, hamımız aradan getmişdik'.

Türk tarixinin fəxarət mənbəyi

Bilgə Xaqan

Bağışlanma üşəni yatırıdı, bu da ölkə xaricində müharibələr aparmaq üçün Bilgə Xaqanın əl-qolunu açdı.

Bilgə xan daxili Göytürk probleminin uğurla həll etdi. Göytürklərin bir çoxu 716-ci ildə Bilgə xanın

çəvriliş zamanı dövlət müşavir və məmurlarını qılıncdan keçirməsin-dən xeyli narazı qalmış və "terəddüd etməye başlamışdır". Bilgə Xaqan narazı şəxsləri başçılıqdan məhrum etdi. Lakin o bununla bə-rəbər göstərir ki, "ölməkdə olan xalqı həyata qaytarı, çilpaq xalqı pal-paltalarla təmin etdi, heç nəy olmayan xalqı var-dövlətə çatdırı, azsaylı xalqın sayını artırı". O, qənimətlər bölgüsündə əlia-çıqlıq göstərməsi və orduya könül-lülər qəbul etməsi, yəni at mənələrin hamısını öz yanına çəkib xid-mətə aparması sayəsində buna nail oldu. O, bununla da düşmənin-dən daha çox fəallıq göstərdi, özü-nü və ordusunu qüvvətləndirdi.

Bilgə Xaqan II Göytürk dövlətinin xarici siyasetini də qətiyyətlə dəyişdi, o Çin İmperatorluğunu ilə sülh bağlanmasına nail oldu. O, çinlilər üzərində əla qəlebdən dərhal sonra imperatora müraciət etdi. "Göylər oğlunu ata kimi qəbul etməyi tələb etdi". Bu barışqı dəmək idi: bu cür etiram Çin imperatorunu heç nəye tekid etmirdi və ona arzu edilən rahatlıq verirdi. Imperator məsələnin belə qoyulması zamanı nüfuzunu saxlayırdı. Lakin o türklərdən girov almış idi və o özünün mühafizə dəstəsində xid-mət etmək üçün türk əyanlarından bir nəfəri tələb etdi. Əvəzində

arad etməyi tələb etdi. Imperator razılaşmadı, çünki bu hüquqi cə-hətdən Xaganlığı qəbul etmək, yə-ni öz şəxsi gücsüzlüyüni etiraf et-mək demək idi. Göytürk Xaqanı Çin imperatoruna güzəştə getdi və hər il Çanyana "xidmətə" bir nəfər əyan göndərməyə başladı. Sülh bağlanması da, qabaqcadan razılaşdırılmış qaydada həyata keçirilərdi.

Bu sıradə Çin xotanlar və bas-millər türklərə hücum etmək üçün yardım etdi. Nəticədə Bilgə Xaqan, Gültəkin və Tonyukuk Çinə hücum etməyə məcbur oldu. Çinlilər və basmillər məglub oldular və Beşbalık türklərin əlinə keçdi və Göytürk dövləti əski qüdət və əzəmetini əla getirdi. Bu böyük na-liyyətlər bu üç türk başbuğu Bilgə Xaqan, Gültəkin və Tonyukukun birgə çalışması ilə əmələ gelmişdi. Göytürk dövlətində ordu və ad-liyyə nizama salındı. Xalq və ordu dövləti quruldu. Tonyukuku bu gün Qerb tedqiqatçıları Göytürklərin Bismarck adlandırmışlar. Onun öyüdəri həmisi Bilgə Xaqan tərəfindən eşidilir və əmal olunurdu. Məsələn, Bilgə Xaqan çinliləri təqlid etdi, böyük şəhərlərin ətrafi-na divar çəkmək istədiyi zaman, o mane oldu və dedi ki: "Biz bozkır milləti olmuşuq, ugurlarımız da bunda olmuşdur. Qüvvəli olduğu-

mayaraq xagan ilə qohum ola bilmişdi. Bilgə Xaqan Türkəş xanına "böyük şan-şərafətlə" öz qızını əra vermişdir, Türkəş xanının digər arvadından olan qızını "böyük şan-şərafətlə" oğluna almışdır. Bilgə xan Yeddi Sunu özünə qaytarma-ga yaxud tibetlilərin azığlıq ele-dikləri Tyan-şandan cənuba doğru olan torpaqları əla keçirməyə tələs-mədi.

Sülh: Bilgə xanın çevik siyaseti sayəsində bağlanmış sülhə demək olar riayət olundu. 727-ci ildə Tibet Çin İmperiyasına qarşı mühəribəye başlıdı və türk xaganlığına ümumi düşmənə (çinlilər) qarşı vuruşmağı təklif etdi. Imperatorun Şofanda, yəni Ordosda mühədilə bazارını açmağa icazə vermesinə minnətdarlıq əla-məti kimi imperatora Tibet fərmanı göndərildi.

Lakin tezliklə imperiya hökuməti iqtisadi münasibətlər köhnə məcraya qaytarı. İmperiya səfiri Yuan Çjen xaganın iqamətgahına gəldi, onu təntənəli şəkildə qəbul etdi. Burada üç böyük türk-Bilgə Xaqan, Gültəkin və Tonyukuk onunla danışq apardılar. Danışquların məzmunu 727-ci ildə bağlanmış müqavilədən aydınlaşır. Həmin müqaviləyə əsasən hər il türklərə 100 min ipək parça verilir və əvəzində müəyyən olunmuş miqdarda

Gültəkin öldüyü zaman o, 47 yaşında idi. Böyük qardaşı Bilgə tərefindən onun adına ucaldılan abidə millətin qəlbində taxt quran bu sərkərdənin qəhrəmanlıqları birbəbir və böyük qardaşı Bilgə Xaqanın ağızından (dilindən) anlaşıldı. Onun ölümü başda Bilgə Xaqan olmaqla bütün milləti matəmə qərq etdi. Bilgə Xaqan belə deyirdi: "İnsan oğlu ölmək üçün yaradılmışdır, amma onun ölümü bizi o qədər üzdi, o qədər ağlatdı ki, gözümüzdən yaş, könlüməzdən fəryad qopdu, yanılıb yixildi. Görür görüm görmez oldu, bilir ağlım bilmez oldu. Ağlamaqdan millətimizin gözü qapanacaq dəyə qorxurdum..."

731-ci il 1 noyabr tarixdə qurulan böyük matəmə Çində İrana qədər bir çox dövlətlər təmsilçi heyətlər göndərmişdilər.

Çin və türk dillərində olan yazılar indiyədək qorunub saxlanılmışdır. Gültəkinin dəfn mərasimi orada etrafı təsvir olunmuşdur. Bu yazılar VIII əsrə beynəlxalq münasibətlərin genişliyini göstərir.

"Başda Udar Senqun olmaqla çin və tabqaçlar ağlar və inleyərək vəziyyətdə gəldilər: tabqaç xaganlığından İsyi və Likenq gəldi və küləli miqdarda hədiyyələr və saysız-hesabsız qızıl və gümüş gətirdi: Tibət xaganlığından gələnlər də qızıl hədiyyələrlə gəldi: Günsəli ölkələr-dən Soqd, Berqeger və Buxarada yaşayan xalqlardan isə Nek Senqun və Oğul-Tərxan gəldi. On ox xalqlarından və Türkəş xaganının oğlundan isə möhürün mühafizəcisi Makraç və möhürün mühafizəcisi Oğuz-Bilgə gəldi: qırız xanın yanındıñ Çur Tardus-Inakçı gəldi."

Bilgə xagan öz xalqını və öz dövlətini sülhə təmİN etdi. 731-ci il 25 noyabr günü, vəzifəsindən uzaqlaşdırıldığı nazirlərdən biri olan Buyruq Cor tərəfindən zəhərlənərək öldürüldü. Öldüyü vaxt 50 yaşında idi. 19 il 'Şad', 19 il də xagan olaraq türk millətinə xidmət etmişdi. Bu ölüm bütün türk millətlərini matəm boğdu və çox sarsıdı. Onun üçün tikilən abidədəki yazıları da Yoluq Təkin yazıb. Böyük abidə - qəbrin tikiləsi və kitabələrin yazılması neçə aylar sürdüyü üçün resmi matəm 735-ci il 22 iyun günü oldu. Onun millətinə böyük sevgi və inamı vardi.

(ardı var)